

שני חידושים בשיטת הרמב"ם

- א. שיטת הרמב"ם באדם המזיק באונס
- ב. שיטת הרמב"ם בגזל צמר וצבעו או נפצו ולבנו

א. שיטת הרמב"ם באדם המזיק באונס

איתא במשנה בבא קמא (כ"ו, א) :

אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד בין ער בין ישן.

לגבי אדם המזיק באונס יש מחלוקת ראשונים. תוספות (כ"ז, ב ד"ה 'ישמואל' ובעוד מקומות) סובר שאדם המזיק חייב רק באונס כעין אבידה שיותר קרוב לפשיעה, אבל אונס כעין גניבה פטור.

אמנם הרמב"ן בבבא מציעא (פ"ב, ב) חולק וסובר שאדם המזיק חייב אף באונס גמור. רק כאשר הניזק פשע כגון שעצר בדרך ולכן מי שהלך אחריו נתקל בו, בזה פטור המזיק כי הניזק הפסיד לעצמו.

בשטמ"ק בשם תוספות שאנץ (כ"ז, א), מובא שאדם המזיק חייב אף באונס גמור להוציא מקרים שירד ברשות כגון שוחט מומחה.

הרמב"ם בהלכות חובל ומזיק ו, א פוסק כך :

המזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס הרי הוא כמזיד. כיצד? נפל מן הגג ושבר את הכלים או שנתקל כשהוא מהלך ונפל על כלי ושברו חייב נזק שלם שנאמר מכה בהמה ישלמנה ולא חילק הכתוב בין שוגג למזיק.

מפשט לשון הרמב"ם מבואר שאדם המזיק חייב באונס. שם בהלכה ד כותב הרמב"ם :

היה עולה בסולם ונשמטה שליבה מתחתיו ונפלה והזיקה, אם לא היתה מהודקת וחזקה חייב. היתה חזקה ומהודקת ונשמטה או שהתליעה הרי זה פטור שזו מכה בידי שמים היא וכן כל כיוצא בזה.

כותב המ"מ שהרמב"ם מחלק בין אונס גמור לאונס שאינו גמור, שאם הזיק ברוח שאינה מצויה חייב אבל באונס גמור פטור.

אולי אפשר להציע דרך חדשה ברמב"ם. תחלה יש לבאר את המושג "מכה בידי שמים" לפי הרמב"ם. הרמב"ם מביא ביטוי זה במקום נוסף, בהלכות נזקי ממון י"ד, ב :

הדליק בתוך רשותו צריך להרחיק מסוף המצר כדי שלא תעבור הדלקה לשדה חבירו וכמה שיעור הרחקה הכל לפי גבהה של דליקה. ואם לא הרחיק כראוי ועברה האש והזיקה חייב לשלם נ"ש. הרחיק כראוי ועברה והזיקה פטור שזו מכה בידי שמים היא.

מקור הרמב"ם הוא הרי"ף בפרק הכונס (כ"ה, ב בדפי הרי"ף). המשנה (ס"א, ב) אומרת כך:

המדליק בתוך שלו, עד כמה תעבור הדליקה? רבי אלעזר בן עזריה אומר: רואין אותו כאילו הוא באמצע בית כור, ר"א אומר: ט"ז אמות כדרך רה"ר, רבי עקיבא אומר: חמשים אמה, ר"ש אומר: 'שלם ישלם המבעיר את הבערה' - הכל לפי הדליקה.

והגמרא אומרת: "א"ר יוסף א"ר יהודה אמר שמואל הלכה כר"ש".

ר"ש סובר שההרחקה של מדליק אש משדה חבירו תלויה בגובה הדליקה, ואם עברה הדליקה יותר מהמרחק הראוי לגובהה פטור. על פסק זה מקשה הרי"ף (כ"ה, ב): "ואי קשיא לך מ"ש התם גבי תנור דקא יהבי רבנן שיעורא ואפ"ה אם הזיק משלם מה שהזיק ומ"ש הכא דפטורי". המשנה במסכת בבא בתרא (כ, ב) כותבת "לא יעמיד אדם תנור בתוך הבית אא"כ יש על גביו ד' אמות. היה מעמידו בעליה צריך שיהא תחתיו שלשה טפחים ובכירה טפח ואם הזיק משלם מה שהזיק, ר"ש אומר לא אמרו כל השיעורין האלו אלא שאם הזיק פטור מלשלם". שם נפסקה ההלכה כת"ק שיש שיעור להרחקה ובכל זאת אם הרחיק והזיק חייב לשלם, ואילו לגבי הרחקה משדה חבירו הלכה כר"ש שאם הרחיק לפי גובהה של דליקה והזיקה האש פטור. מתרץ הרי"ף "לא תיקשי לך, הכא דלפי צורך שעה מדליק וקא מרחיק כשיעור וקא עברה דליקה יתירא משיעורא וקא מזקא אנוס הוא דמאי הוה ליה למיעבד הלכך מכה בידי שמים היא ולפיכך פטור דלא יכול לאהדורה. והתם גבי תנור כיון שתדיר הוא מדליק אבעי לי לעיוני אי איכא היזקא לחבירו נסלוק היזק וכיון דלא עביד פושע הוא ולפיכך חייב". מתוך לשונו לגבי תנור משמע שיכול למנוע את הנזק ולכאורה כיצד, הרי האש דילגה מעבר לשיעור.

נראה לי שזו כוונת הרי"ף בתירוץ: אש אינה מדלגת בפתאומיות. דילוג של אש הוא תהליך. האש מתחילה לדלג מעט ואח"כ יותר ויותר. לכן אומר הרי"ף שבתנור שמדליק תדיר קיימת תביעה כלפי המזיק להיות ליד התנור ולשים לב מרגע שהאש מתחילה לדלג יותר ויותר ולהפסיק אותה לפני שתדלג ואפילו מעבר לשיעור, ואם לא עשה כך הוא פושע וחייב. אבל מדליק אש לפי שעה אין תביעה כלפיו להיות ליד האש, וממילא אין באפשרותו לשים לב לכך שהאש מתחילה לדלג וכיון שדילגה מעבר לשיעור הוא פטור. דבר זה נקרא "מכה בידי שמים" משום שלא היתה אפשרות למזיק לצפות שהולך לקרות נזק ואפילו נזק מאוד לא שכיח.

לפי זה מבואר הרמב"ם אצלנו בהלכות חו"מ. אם השליכה מהודקת והתליעה, אין באפשרות המזיק לצפות זאת וזה מוגדר "מכה ביד שמים" ולכן הוא פטור. לעומת זאת רוח שאינה מצויה מקבילה לתנור משום שהיא מתחזקת בהדרגה, וכיון שכך היה לו לצפות בשלב מסוים שתבוא רוח שאינה מצויה ותפיל אותו ולכן הוא חייב.

ב. שיטת הרמב"ם בגזל צמר וצבעו או נפצו ולבנו

איתא במשנה בבא קמא (צ"ג, ב) :

הגוזל עצים ועשאן כלים צמר ועשאן בגדים משלם כשעת הגזילה.
מכיון שהגזלן קנה את הכלי והבגד בשינוי לכן הוא משלם דמים כשעת הגזילה.
ובגמרא שם :

עצים ועשאן כלים אין, שיפן לא. צמר ועשאן בגדים אין, ליבנן לא.

הגמרא מדייקת שרק כשעשה מהעצים כלים קנה, אבל אם שיפה את העצים לא הוי שינוי לקנות. וכן צמר ועשאן בגדים הוי שינוי, אבל אם ניפץ את הצמר לא הוי שינוי (אחרי שגוזזים את הצמר שוטפים ומנפצים אותו, כלומר מכים אותו כדי להוריד את הלכלוך, ואח"כ סורקים את הצמר).

על דיוק זה מקשה הגמרא מברייתא :

גזל עצים ושיפן אבנים וסיתתן צמר ולבנן פשתן ונקהו משלם כשעת הגזילה.

מתרץ אביי שהתנא של המשנה נקט שינוי שאפשר להחזירו לברייתו שלא הוי שינוי מהתורה אלא מדרבנן, והברייתא איירי בצמר שנפצו דהוי שינוי גמור כיון שאינו חוזר לברייתו והוי שינוי מהתורה. רב אשי מתרץ שגם המשנה איירי שעשה כלי או בגד שאינו חוזר לברייתו. ומכיון שהמשנה לא דיברה בשינוי החוזר לברייתו, סוברים הרמב"ם ועוד ראשונים שהוא לא קונה אפילו מדרבנן.

מקשה הגמרא בהמשך הסוגיא :

וליבון מי הוי שינוי? ורמינהי לא הספיק ליתנו לו עד שצבעו פטור, לבנו ולא צבעו חייב.

הגמרא מקשה ממשנה בחולין לגבי ראשית הגז, ממנה משמע שליבון לא חשיב שינוי. אביי מתרץ שמשנתנו אליבא דר"ש הסובר שליבון הוי שינוי, והמשנה בחולין אליבא דרבנן. רבא מתרץ שגם המשנה שלנו וגם המשנה בחולין הם כר"ש ויש הבדל בין מקרה שרק ניפץ את הצמר למקרה שסירק אותו. רש"י (ד"ה 'נפציה') מפרש שניפוץ הוא שינוי קטן ואינו קונה, ואילו סירוק הוא שינוי גדול וקונה.

הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה ב, י"ב כותב :

אבל הגוזל עצים ושפן¹ וקצצן או חפר בהן ועשאן כלים או שגזל צמר וצבעו או נפצו ולבנו... הרי זה שינוי בידו.

כתב הלח"מ שהלכה זו מבוססת על שתי פסיקות: ראשית, הרמב"ם פוסק כר"ש שליבון הוי שינוי, ושנית הוא פוסק כרבא אולם מפרש הפוך מרש"י, שניפוץ הוי שינוי וסירוק לא

¹ כך במהדורת הרב קאפח. בדפוסים נכתב 'ושרפן'.

הוי שינוי. פירוש זה צ"ע כי הרי סירוק הוא שלב אחרי הניפוץ, ולא מסתבר לומר שמדובר בצמר שסירקו אותו בלי שנפצו לפני כן.

עוד מקשה הלח"מ מדוע בהלכות ביכורים י, ו כתב הרמב"ם שליבון לא הוי שינוי ולא כתב שאם ניפץ וליבן הוי שינוי, ומבאר דאולי סמך שם על מה שכתב כאן.

אולי אפשר לפרש את הרמב"ם כך: הירושלמי בתחילת פרק הגוזל עצים מקשה (לפי גירסת היפה עינים!):

הכא את מר ליבון כשינוי והכא את מר אין ליבון כשינוי.

הירושלמי שואל, לפי פירוש הי'פני משה', דהכא מבואר בברייתא שליבון הוי שינוי ואילו במשנה שהעמידה בגזל צמר ועשאן בגדים ולא בגזל צמר וליבנו, משמע שליבון לא הוי שינוי.

הן דתימר כשינוי שעשאו צופים (כלומר הברייתא איירי בצמר שניפצו אותו ולכן הוי שינוי) והן דתימר אין ליבון כשינוי שהניחו כמות שהוא (כלומר המשנה איירי שלא ניפץ את הצמר).

מצינו לבון בלא צופים, שמא יש בגד בלא צופים וצופים בלא ליבון?

מקשה הירושלמי, שמציאות של ליבון בלי ניפוץ קיימת, וזה לא נחשב שינוי. אולם לא מצינו בגד שלא יעבור תהליך של ניפוץ וניפוץ בלא ליבון. וודאי כל צמר עובר תהליך של ניפוץ וליבון ורק אח"כ עושים ממנו בגד. וא"כ מדוע המשנה אומרת 'הגוזל צמר ועשאו בגד', והרי משעה שניפצו כבר קנאו בשינוי לפני שעשאו בגד?

אמר ר' יודן קל הוא שהקילו בגזלן שישלם כשעת הגזילה.

כלומר מדין תורה ליבון לא קונה ולא חשיב שינוי, ולכן המשנה מצריכה שיעשה בגד כדי לקנות. אולם הברייתא איירי אחר תקנת השבים שבכלל תקנה זו ליבון הוי שינוי. ולפי זה לא קשה על הרמב"ם מהמשנה בראשית הגז, דבאמת ליבון לא הוי שינוי ורק אצל הגזלן הוי שינוי מתקנת השבים.

ולפי זה אולי אפשר לומר שהרמב"ם סובר שהסיבה שהבבלי לא תירץ כך אינה מפני שסובר שאין קשר בין תקנת השבים לליבון, אלא הבבלי הבין שכמו שהמשנה איירי לפני תקנת השבים גם הברייתא איירי לפני תקנת השבים, ולכן נאלצה הגמרא לחלק לאבני בין ת"ק לר"ש ולרבא בין ניפוץ וסירוק. אבל להלכה גם הבבלי מסכים שלאחר תקנת השבים כל ליבון הוי שינוי ואפילו רק ניפץ ולא סירק. וא"כ למסקנה הרמב"ם פוסק כרבנן שליבון מעיקר הדין לא הוי שינוי ולכן בראשית הגז חייב ליתן ראשית הגז. אבל בגזלן לאחר תקנת השבים ניפץ וליבן הוי שינוי והגזלן קונה את הצמר.